

DOI: 10.22620/sciworks.2018.02.001

**СЕЛСКОСТОПАНСКОТО ПРОИЗВОДСТВО В ОБЛАСТ ПЛОВДИВ:
ТЕРИТОРИАЛНИ ДИНАМИКИ И ЕФЕКТИ ЗА РАЗВИТИЕ
НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ
AGRICULTURAL PRODUCTION IN PLOVDIV REGION: TERRITORIAL
DYNAMICS AND EFFECTS ON RURAL AREAS**

**Мария Пенева
Mariya Peneva**

Университет за национално и световно стопанство
University of National and World Economy

E-mail: peneva_mm@yahoo.co.uk

Abstract

Land use and land use changes as a result of agricultural production have always been a challenge in governance territorial development of rural areas as well as finding appropriate tools and instruments to model their socio-economic characteristics and effects on the environment and natural resources.

The crucial role of applied farming practices in sustainable rural development defines the territorial dynamics which are considered as a result of locals' choices of activities. The aim of the paper is to present a model of the territorial dynamics on the case study based in Plovdiv region, considering the driving forces and the effects on the different actors with a focus on agricultural production, including ecosystems.

Keywords: territorial dynamics, sustainable development, rural areas.

ВЪВЕДЕНИЕ

Винаги е представлявало интерес и предизвикателство да се разработят и предложат решения и инструменти за наблюдение на територията на селските райони по отношение на нейното използване, промените в използването ѝ и присъщите им социално-икономически характеристики. Днес акцент се поставя и върху обвързването на тези параметри с такива, които позволяват да се измерят ефектите върху околната среда и природните ресурси, така че да бъдат разбрани и определени факторите, които са в основата на избора и начина на използване на територията, както и на практиките, прилагани към определен момент от време. Това подпомага и разработването на практически приложими и ефективни решения за устойчиво използване на територията и нейните ресурси от гледна точка на нейното управление и администриране.

Съществуват различни подходи и теории, приложими към изучаването на промяната в земеползването (разработени на основата на приложна география, планиране на околната среда, история и антропология, политики и икономика и др.), факторите, които го определят, и връзките и взаимоотношенията между участниците в тези процеси. Общото между всички тях е идентифицирането на приноса и ключовото значение на използването на територията за хранителната сигурност, опазването на природните ресурси, благосъстоянието на местното население и в същото време приносът към борбата с климатичните промени (Shalaby & Tateishi, 2007; Brink and Eva, 2009; Marland et al., 2003; Turner, Lambin & Reenberg, 2007).

Постигането и налагането на практики, които да водят до устойчиво ползване на територията е от общ и глобален интерес, но изисква да бъде адресиран и управляван на местно (регионално) равнище на всички нива на пространствен анализ. Това е благоприятствано и от разработването и приложението на инструменти като географски информационни системи, дистанционно наблюдение, програми за координация на информацията за околната среда и т.н.

Приложението им е насочено към изследване на промените в земеползването по отношение на процесите на урбанизация, интензификация или изоставяне на селскостопански земи, промяна в горската покривка. Процеси, които неминуемо се развиват и в България, като страната ни премина през масивна трансформация както по отношение на ползването на земята, така и при определяне и реализиране на собствеността върху нея, резултат от промените в края на 90-те години на миналия век, но и с въвеждането и провеждането на нови политики по отношение на селското стопанство, регионалното развитие и в частност развитието на селските райони.

Използването на територията и неминуемо свързаните с това производствени практики (особено в селскостопанското производство като основен сектор, ползващ поземлените ресурси в рамките на дадена територия) се променят непрекъснато както в миналото, така и днес, в отговор на различни предизвикателства и стимули, включително и демографски и социално-икономически промени. В световен план, а и у нас, тези промени се изразяват основно в структурата на използване на земята (увеличава се делът на бързооборотните култури, зърнени и маслодайни, рапица) и отражението ѝ върху броя и структурата на отглежданите животни, площите за отглеждане на фуражи и т.н. За всички вече е видно, че тези промени генерират съществени въздействия и водят до негативни ефекти върху околната среда в селските райони. Поради тези причини е важно да се подобри разбирането и наблюдението върху:

1) връзката между планирането на използването на земята, дейностите, които се осъществяват, и екологичните им ефекти (характеристики) по елементи (вода, въздух, почва, биоразнообразие, ландшафт и т.н.);

2) промяната и динамиките в използването на територията на селските райони като резултат от избора на дейности и практики от местните лица (участници).

Основна цел на статията е именно да представи модел на териториалните динамики по примера на област Пловдив, като разгледа движещите сили и ефектите върху различните участници в тези процеси, включително и върху екосистемите. Акцентът е поставен върху оценката на приноса на селскостопанското производство, като сума от индивидуални и колективни действия, върху териториалните динамики в областта.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Концепцията за териториалните динамики отнасяме към процесите на развитие на социално-икономическите структури, институционалната рамка и природния капитал в дадена територия, както и необходимите промени в земеползването (RIMISP, 2007). Бихме казали, че изследването на териториалните динамики в селските райони е важен елемент от оценката на цялостното им развитие, в основата на което стои селското стопанство и неговото географско определение и решенията на земеделските производители за съответните селскостопански дейности. Това включва и мобилизиране на ресурсите на територията както от индивидуални, така и от колективни участници. Към тези ресурси отнасяме както физическите (богатството от природни дадености, благоприятните климатични условия, достъпът до пазари и др.), така и нематериалните (традициите и унаследените практики, културното наследство, съществуващите политики и т.н.). Всъщност собствеността и използването на посочените ресурси определят стратегиите и действията на различните участници в тези процеси и за постигане на целта на статията териториалните динамики са определени като промените и/или трансформацията в област Пловдив, планирани, организирани и осъществени в резултат от индивидуални и/или колективни действия по отношение на притежанието и използването на ограничените ресурси в селското стопанство, отчитайки специфичната институционална рамка и местен контекст.

Отчетена е и връзката с пазара и крайните потребители, тъй като тяхната роля все повече се засилва и в някои райони се оказва от съществена важност за социално-икономическото развитие в селските райони. Още повече, че приобщаващият и устойчив растеж в селските райони зависи от начина, по който си взаимодействат различните групи, структури и институции, включително и тези, свързани с използването на земята и природните ресурси и връзката им с градовете, производствените структури и взаимодействието им с пазарите (Escobal et al., 2015). Изследванията по отношение на земеползването и факторите, определящи ползването на земята за селскостопанско производство, по начало разглеждат зависимостта между разположението на земите, използвани за селскостопанско производство като функция от разстоянието до пазарния център и разходите за транспорт (Lesschen et al., 2005; Schmidtner, 2013).

Анализът включва и разглеждане на териториалните динамики от гледна точка на въздействието на човека върху околната среда, както и съществуващите различия от гледна точка разстоянието до основен градски център, защото тези разстояния са свързани с различни равнища на натиск върху ресурсите (обезлесяване, промяна на ландшафта, ерозия, замърсяване и т.н.). Още повече, че това въздействие непрекъснато се увеличава от развитието на селското стопанство като икономическа дейност. Икономическите и териториалните промени в селскостопанския сектор са комплексни и в повечето случаи засягат традиционните модели на ползване на селскостопанските земи и взаимовръзката селско стопанство и селски район, както и ролята на същите тези практики при развитието им.

Изучаването на териториалните динамики в област Пловдив позволява да се разграничат и спецификите спрямо споменатите пространствени категории: спецификата на въздействие от движението на хората и продуктите върху природните ресурси (вода, почва, гори, ландшафт); конкуренцията с други дейности (жилища, индустриални производства, добив на природни богатства и др.), както и различните форми на селскостопанско производство, осъществяването на което е свързано с използване и контрол на ресурсите и тяхното управление.

За постигане на целта е направен преглед на съществуващите селскостопански дейности в района и промените им в последните години, като са използвани различни методи за събиране на първична информация за социално-икономическото развитие на област Пловдив, развитието на селското стопанство в област Пловдив и е проведено анкетно проучване¹. Използван е методът *полуструктурирано интервю с елементи на дълбочинно интервю* или дълбочинно в зависимост от респондента и реакцията към въпросите. Приложени са и методи на анализ (сравнителен) и оценка, дескриптивен и корелационен анализ.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА СИТУАЦИЯ И СЪСТОЯНИЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В ОБЛАСТ ПЛОВДИВ

Геодемографската ситуация на територията на област Пловдив се определя от множество фактори: социално-икономическо и демографско развитие на страната и специфични, свързани с историко-културното развитие на региона. Разпределението на населението по общини е неравномерно, като 49,5% от населението на областта живее в областния център, важен фактор за проявление на териториалните динамики (НСИ, 2017).

Област Пловдив попада в териториалния обхват на Южния централен район на планиране на Република България с обща площ, възлизаща на 5,4%

¹ Изследването е проведено в рамките на научноизследователски проект НИД НИ 1–16/2015 „Пространствен анализ на природосъобразно земеделие в България (по примера на област Пловдив)“, финансиран от целевата субсидия на УНСС за наука и изследвания.

от площта на страната (НСИ, 2017). Географското положение на областта се приема и определя като стратегическо предимство и предпоставка за икономическото развитие и формирането на основните сектори на областната икономика.

В икономиката на района преобладава дялът на микро- и малките предприятия. Въпреки че дялът на средните и големите предприятия от общия брой е незначителен – под 1,5%, произведената продукция в тях достига общо 65,1% от БДС за областта и те осигуряват най-голям дял от общо заетите (НСИ, 2017). По отношение на секторната заетост най-голям е дялът на заетите в нефинансовите предприятия от промишления сектор, като над 90% от заетите са в преработвателната промишленост. В областната икономика община Пловдив има водеща роля, тъй като там се намират над 70% от предприятията в областта, а ръстът на инвестициите изпреварва значително същия при останалите общини.

Останалите общини като цяло имат по-слаб принос за икономиката, формират под 3% от приходите от дейността и печалбата на нефинансовите предприятия (НСИ, 2017). Тази концентрация е част от ясно изразените териториални динамики в областта.

Територията на областта се отличава с разнообразен релеф – високи и ясно изразени била, стръмни склонове и дълбоко врязани реки и долове; котловини; като на изток склоновете на планината плавно преминават в Горнотракийската низина. От гледна точка на селското стопанство разнообразният релеф е добра предпоставка за развитие и неговото разнообразие. Наличието на плодородни типове почви благоприятства отглеждането на разнообразни земеделски култури – овощни, зеленчуци, лозя, зърнени, тютюн и др. Дългогодишното използване на тези ресурси обаче е довело до изтощаването им и на места са разпространени и ерозионни процеси (Областна стратегия, 2014–2020).

Използваната земеделска площ (ИЗП) в областта заема 33,7% от територията. Структурата на земеделските стопанства в областта е разнообразна както по отношение на специализацията, така и по отношение на размера им; 3,3% от стопанствата не разполагат с ИЗП и са специализирани в животновъдство.

Стопанствата, които обработват над 500 da, са 1,8%, но обработват 76,8% от общата ИЗП. Тези, които обработват до 10 da, са 64% от всички стопанства, но за сметка на това обработват само 3% от ИЗП. Тази структура неминуемо оказва влияние върху структурата на произвежданите продукти, респективно разпределението на територията и динамиките в нея (НСИ, 2017; МЗХ, 2016).

Зърнените и техническите култури заемат 66,7% от ИЗП, а постоянно затревените площи – 10,7%. Две-трети от площите със зърнено-житни култури са заети с пшеница, 9% – с ечемик, по 8% – с царевица и ориз. От техническите култури най-голям е дялът на слънчогледа – 66%, и рапицата – 18%, а 3,3% от стопанства отглеждат маслодайна роза. Стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, са 30% от общия брой, но

общо площите със зеленчуци са едва 2,7% от ИЗП. Трайните насаждения заемат 7% от ИЗП. От овощните насаждения най-разпространени са сливите, черешите, вишните и ябълките. Лозя се отглеждат във всяко четвърто стопанство (НСИ, 2017; МЗХ, 2016).

Едва 1/5 от земеделските стопанства в областта отглеждат животни, като козите и овцете, зайците и пчелните семейства се намират основно в стопанствата на физически лица; 75% от говедата, биволите и свинете също се отглеждат в стопанствата на физически лица (НСИ, 2017; МЗХ, 2016).

На територията на област Пловдив попадат голяма част от защитените по НАТУРА 2000 територии в България. Има одобрени и обнародвани 11 зони за дивите птици и 21 зони по местообитанията.

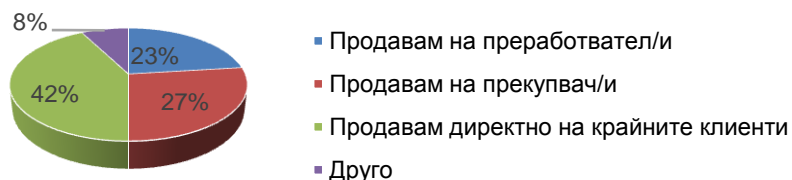
На територията на областта, при преобладаващо планински терени и такива с ограничения, различни от планинските, са определени и необлагодетелствани райони (Областна стратегия, 2014–2020), където земеделските производители работят при тежки и непривлекателни природни условия и получават сравнително по-ниски доходи спрямо стопанствата в останалите части.

Подпомагането им е обвързано с поддържането на земята в добро агроекологично състояние, поддържането на ландшафта и биологичното разнообразие, както и рационално използване, съхранение и устойчиво управление на земята и другите природни ресурси. Намалява се и опасността земята да бъде изоставена поради неблагоприятни агроклиматични условия.

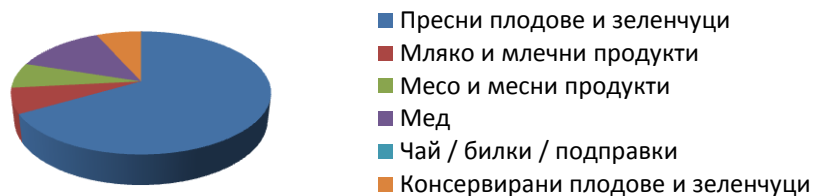
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Намаляването на населението е неблагоприятен фактор за развитието на областта както по отношение на възпроизводствения потенциал, така и за ограничаване на работната сила и намаляване на икономическия потенциал.

Това неминуемо е свързано с възможностите за развитие на селскостопанския сектор, като има отношение и към пазарния потенциал за реализацията на продуктите от селскостопанското производство, особено за секторите *Плодове*, *Зеленчуци*, *Животновъдство* и характерните за тях директни продажби, които са основен канал за реализация, посочен от участниците в анкетното проучване (фиг. 1 и 2).

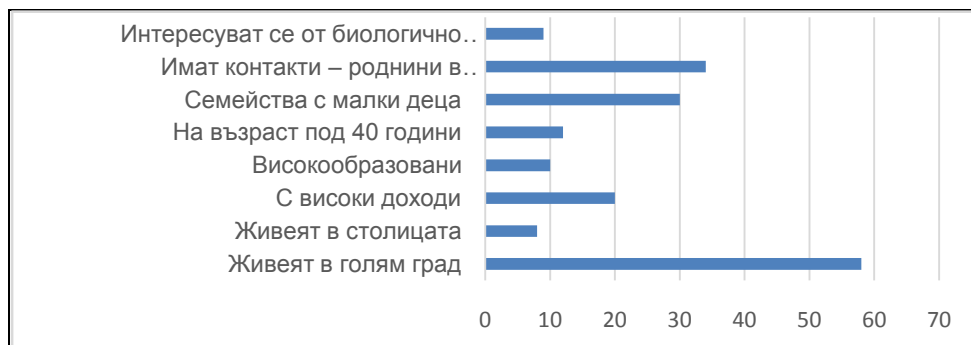

Фиг. 1. *Канали за реализация и продажба на продукцията*
Fig. 1. *Marketing channels for agricultural products*

Фиг. 2. Земеделски продукти, продавани директно
Fig. 2. Agricultural products for direct sales

От друга страна, за областта се наблюдава тенденция на увеличаване на относителния дял на градското население и намаляване на селското, което стимулира и повишава търсенето на селскостопански продукти от района (фиг. 3), като това е свързано и с възрастовата и половата им структура и състава на домакинствата. От проведеното анкетно проучване са определени високи нива на корелация между тези показатели за областта, което е свързано и с териториалното разположение на селскостопанските дейности (изразено чрез размера и структурата на търсените земеделски и хранителни продукти от директни доставки).

Фиг. 3. Основни характеристики на потребителите според земеделските производители

Fig. 3. Main characteristics of the customers, farmers' opinion

От преработващата промишленост с водещи функции е хранително-вкусовата, което се предопределя от благоприятните възможности, които предоставя градът като пазар на продукцията (големи потребителски центрове, включително близостта до столицата) и наличието на подходящи суровинни ресурси, квалифицирана работна ръка. Преработвателната промишленост е с широка производствена специализация – месопреработка, млекопреработка, мелничарство, производство на захарни изделия, пиво,

безалкохолни напитки, цигари и др., което представлява интерес за развитието на селскостопанския отрасъл и като суровинна база за тях. Това е свързано с традициите и формираните се представи за състоянието и предимствата на региона за производство и преработка на селскостопански продукти, който показател обаче според проучването не е определящ за териториалното разположение на различните подсектори. По-скоро изборът е продиктуван от възможностите за директна реализация на продуктите и провежданите политики в сектора.

Факт е, че 35% от анкетиранияте заявяват желание за промяна на земеделските си практики към такива като сертифицирано биологично производство и агроекологични дейности, свързани с ангажименти по отношение на поддържане и възстановяване на земеделски земи с висока природна стойност, антиерозионни практики, пасторализъм и опазване на застрашени редки породи.

Смята се и в резултат на корелационния анализ се доказва, че районът има сравнителни предимства за развитието на земеделие, съобразено с опазване на околната среда поради широкото пространствено разположение на земеделските земи с висока природна стойност и на зоните от Натура 2000.

Определящи за избора на система на селскостопанско производство обаче се оказват социално-икономическите характеристики на анкетиранияте и собствеността върху стопанството (с коефициенти на корелация в диапазона 0,6–0,8 при различните показатели).

Териториалните динамиките в селските райони на областта са повлияни и от високата степен на зависимост между възраст, образование и възможности за заетост извън селското стопанство. Териториалното разположение на анкетиранияте, измерено чрез отстоянието от общински/областни центрове (в километри и време за пътуване), е в пряка връзка с влагането на труд извън сектора и в същото време повишава желанието за осъществяване на селскостопански практики основно за генериране на допълнителни доходи и осигуряване на храна за семейството, което обяснява и решенията и предпочитанията към такива дейности, които щадят природните ресурси и са благоприятни за околната среда в района.

Изследването потвърди за района на област Пловдив, че териториалното разположение на селското стопанство и географските характеристики са определящи за вида и структурата на отглежданите култури и животни от земеделските производители, но се засилва (като за ¼ от респондентите дори е от първостепенна важност) важноста на въпроса с осигуреността с трудови ресурси и възможността да се гарантира/наеме сезонна работна ръка, особено в зеленчуковите производства, градинарството и животновъдството.

Анализът на териториалното разположение на стопанството и местоживеенето на земеделския производител е в пряка връзка с избора на продуктова специализация и състоянието на трудовите ресурси в района, като за целта са анализирани броят и структурата на активните лица по

постоянен адрес и местоживеене, възрастовата структура и заетостта на населението, разпределени по общини, заедно с отдалечеността и времето, необходимо за пътуване.

Увеличава се ролята на земеделието в крайградските райони, а в последно време се повишава и интересът към осъществяване на селскостопанско производство и в самите градски части (известно като градско земеделие). Това неминуемо променя териториалните динамики, като голяма част от тях остават извън обхвата на политиките в сектора.

Важно е и от гледна точка на реализацията на положителни ефекти за околната среда и опазването на природните ресурси, допълвани с възможността да бъдат реализирани и функциите по рекреация (полагане на труд като физическо натоварване) и подобрене на ландшафта, като част от мултифункционалните характеристики на селскостопанското производство.

ИЗВОДИ

1. Селскостопанското производство е обективно съществуваща икономическа дейност, като териториалното разположение на различните практики и тяхната промяна във времето се определя от социално-икономическите и природните характеристики на района. Анализът на териториалните динамики позволява идентифицирането и предвиждането на ефектите от стимулиране или ограничаване на развитието му, свързано с цялостното развитие на територията, като твърдим, че е важно и за подобряване на връзката град–село.

2. Геодемографската ситуация на територията на област Пловдив е неблагоприятен фактор за цялостното ѝ развитие и за развитието на селското стопанство в селските райони в частност. Концентрацията на икономически дейности в преработвателната промишленост, и то в рамките на няколко от общините в областта, е фактор, който влияе върху териториалното разположение и решенията на земеделските производители за осъществяваните дейности.

3. В отдалечените части на територията спрямо оформилите се центрове (включително и потребителски), осигуряващи работа, необходимостта от допълването на доходите на населението води до ново измерение на териториалните динамики, свързани с различия в местоживеенето и мястото на осъществяване на дейността, търсене на заетост извън селското стопанство и налага избора на комбинация от култури и/или животни да бъде съобразена с възможността за осигуряване на необходимата работна сила за осъществяване на дейностите.

4. Възможностите за пазарна реализация на продуктите са идентифицирани като ключов фактор по отношение на мотивацията и очакванията на респондентите за развитие на конкретни селскостопански практики, свързани с реализация на съществуващите традиции и специфични характеристики на територията, но и с опазване на природния ѝ потенциал.

5. Анализът на териториалните динамики е свързан и с признаването и разглеждането на факторите, определящи както потенциала за действие,

така и действията на индивидуалните участници в този процес. Това повишава дългосрочните ефекти за устойчиво развитие на селските райони и позволява да се отчете взаимодействието между социалните, икономическите и пространствените фактори за осъществяване на промени в ползването на земята, включване на времевото измерение на промените с цел опазване на местните ресурси и проследяване и оценка на предприетите действия в дългосрочен план.

REFERENCES

- Brink, A. B., & Eva, H. D.*, 2009. Monitoring 25 years of land cover change dynamics in Africa: a sample based remote sensing approach. *Applied Geography*, 29 (4), 501–512.
- Escobal, J., A. Favareto, F. Aguirre, C. Ponce*, 2015. Linkage to Dynamic Markets and Rural Territorial Development in Latin America. *World Development Vol. 73*, pp. 44–55, Elsevier Ltd. <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>.
- Lesschen, J. P., P. H. Verburg, S. J. Staal*, 2005. Statistical methods for analysing the spatial dimension of changes in land use and farming systems. LUCR Report Series No. 7. The International Livestock Research Institute, Nairobi, Kenya & Wageningen University, the Netherlands. ISBN: 92-9146-178-4.
- Marland, G. et al.*, 2003. The climatic impacts of land surface change and carbon management, and the implications for climate-change mitigation policy. *Climate Policy*, 3, 149–157.
- MZH, 2016. Godishen доклад za sastoyanieto i razvitiето na zemedeliето (Agraren доклад 2016).
- NSI, 2017. Rayonite, oblastite, obshtinite v Republika Bulgaria, 2016.
- Oblastna strategiya za razvitie na oblast Plovdiv 2014–2020, 2013. http://www.pd.government.bg/wpcontent/uploads/files/planove/OSR_Plovdiv_2014-2020.pdf
- RIMISP, 2007. Rural Territorial Dynamics: A Research-based Policy Advice and Capacity-Development Program for Rural Economic Growth, Social Inclusion and Sound Environmental Governance. Latin American Center for Rural Development, Santiago de Chile.
- Schmidtner, E. B.*, 2013. Spatial econometric methods in agricultural economics: selected case studies in German agriculture. PhD Thesis. Universität Hohenheim. https://opus.uni-hohenheim.de/volltexte/2013/870/pdf/Dissertation_Schmidtner.pdf
- Shalaby, A. & Tateishi, R.*, 2007. Remote sensing and GIS for mapping and monitoring land cover and land-use changes in the Northwestern coastal zone of Egypt. *Applied Geography*, 27, 28–41.
- Turner, B. L., II, Lambin, E. F., & Reenberg, A.*, 2007. The emergence of land change science for global environmental change and sustainability. *Proceedings of the National Academy of Science USA*, 104, 20666–20671.